

**ESKİ TÜRK DÖNEMİNE AİT DAĞ KEÇİSİ DAMGALARININ
TARİHLENDİRİLMESİ VE ANLAMLANDIRILMASI ÜZERİNE***
**On the Dating and Semantic of Chamois Prints Belonging to the Ancient
Turkish Period**

D. GRAÇ

Çev. : Kemal ALYILMAZ - Sinan DİNÇ*****

ÖZ

Kaya üstü tasvirler, ilk olarak N. M. Yadrintsev tarafından Moğolistan'da Ulan-Hada kayalarında keşfedilmiştir. Geçen 80 yıl zarfında birçok araştırmacının ilgisini çeken dağ keçisi damgaları, doğuda Moğolistan ve Tuva'dan batıda Pamir-Alay'a kadar çok büyük bir alana yayılmıştır. Damgaların keşfinden sonra tarihlendirilmeleri ve kavram alanlarının tespiti için de gerekli çalışmalar başlatılmıştır.

A. D. Graç tarafından yazılan bu makale hem adı geçen bilim adamının dağ keçisi damgalarının tarihlendirilmesi ve anlamlandırılması ile ilgili görüşlerini içermekte hem de aynı konuda daha önce makaleler yayımlanmış olan Mannay-ool'a cevap niteliği taşımaktadır.

Anahtar Sözcükler: kaya üstü tasvirler, dağ keçisi, dağ keçisi damgası, tarihlendirme, anlamlandırma.

ABSTRACT

Petroglyphs were first discovered by N.M. Yadrintsev in Ulan-Hada rock cliff, Mongolia. Having been aroused the attention of a majority of researchers in the post 80 years, the chamois prints are extended to a wide geography from Mongolia and Tuva in the east to Pamir-Altay in the west. After the discovery of these prints, the studies are started in order to put date on and to classify.

Written by A.D.Graç, this article both includes opinions related to dating and explanation of the chamois prints and an answer to his Mannay-ool who published articles on the issue before.

Keywords: Petroglyphs, Chamois print (inscription), putting date on, explanation.

*Bu makale, daha önce "Voprosı Datirovki i Semantiki Drevnetyurkskih Tamgoobraznih İzobrajeniy Gornogo Kozla (Tyurkologičeskiy Sbornik 1972, Moskova, 1973, s. 316-333)" adıyla Rusça olarak yayımlanmıştır. Makaleyi temin ettiğimiz ve çevirilerimiz sırasında değerli yardımlarını gördüğümüz hocalarımız Doç. Dr. Cengiz Alyılmaz'a ve Dr. Osman Mert'e teşekkür ederiz.

**Türklük Bilimi Uzmanı Taşkent-Özbekistan

*** Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Başkanlığını ünlü Türkolog W. Radloff'un yaptığı Bilimler Akademisi Orhun Araştırmalar Ekibi, Koçho-Tsaydam Bölgesi'ndeki abideler üzerinde Eski Türkçe ve Çince yazılarla birlikte hakkedilmiş dağ keçisi damgalarını tespit etti¹. Abideler, araştırmacı seyyah N. M. Yadrintsev'in 1889'daki keşfinden sonra, dünya bilim çevresinde büyük ölçüde tanındı. Diğer büyük uzmanlarla birlikte ünlü Rus doğu bilimci P. M. Melioranskiy, Orhun Abideleri üzerine Türk kültürü ve edebiyatı açısından son derece değerli çalışmalar ortaya koymuştur².

W. Radloff başkanlığındaki Bilimler Akademisi Orhun Araştırmalar Ekibi, Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarındaki ve eski Türk dönemlerine ait objelerdeki dağ keçisi damgalarını incelemiş ve söz konusu damgaları "Han damgası" olarak adlandırmıştır. Zamanla Orta Asya'nın kaya üstü tasvirleri üzerine yapılan araştırmalar, dağ keçisi damgalarının Orta Asya petroglif kompleksleri arasında çok yaygın olduğunu, Orhun yazıtları döneminden önce de (sanıldığından daha fazla) kullanıldığını ortaya koymuştur.

Kaya üstü tasvirler, ilk olarak N. M. Yadrintsev tarafından Moğolistan'da Ulan-Hada kayalarında keşfedilmiştir³. Geçen 80 yıl zarfında birçok araştırmacının ilgisini çeken dağ keçisi damgaları, doğuda Moğolistan ve Tuva'dan batıda Pamir-Alay'a kadar çok büyük bir alana yayılmıştır. Damgaların keşfinden sonra tarihlendirilmeleri ve kavram alanlarının tespiti için gerekli çalışmalar başlatılmıştır.

Bahsi geçen petrogliflere dair çalışmalarda, dağ keçisi damgalarıyla petrogliflerin özdeşleştirilmesi, kayalardaki tasvirlerin Orhun yazıtlarındaki damgalar ile paralellik arz ettiğini (bana mal edilmesine rağmen) ilk defa 1925 yılında P. K. Kozlov'un Ulan-Hada bölgesinde Moğolistan-Tibet seferinde çalışmalara katılan G. İ. Borovka ortaya koymuştur⁴. Fakat G. İ. Borovka bu

¹ W. Radloff, *Atlas Drevnostey Mongolii [Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası]*, St. Petersburg. 1892 (Trudi Orhonskoy Ekspeditsii) [Orhun Seferi Araştırmaları] I. Baskı, Tablo XVI.

² P. M. Melioranskiy, Ob Orhonskih i Yeniseyskih Nadgrobnykh Pamyatnikakh [Orhun ve Yenisey'deki Mezar Üstü Anıtlar Hakkında], *JMNP. [Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveteniya]*, 1898, Bölüm: CCCXVII, No: 6, s. 263-292; P. M. Melioranskiy, Pamyatnik v Čest Kyul-Tegina [Kül Tegin Abidesi] *ZVORAO[Zapiski Vostočnogo Otdeleniya Rossiyskogo Arheologičeskogo Obščestva]*, 1899, C. XII, II ve III. Baskı, s. 1-44.

³ W. Radloff, *Atlas Drevnostey Mongolii [Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası]*, Tablo IV, 4.

⁴ G. İ., Borovka, Arheologičeskoye Obsledovaniye Srednego Tečeniya reki Toli [Tola Nehri Orta Akıntısı Arkeolojik İncelemesi]- *Sbornik "Severnaya Mongoliya" ["Kuzey Moğolistan" Yıllığı]* Predvaritel'nyye Otçyoty Lingvističeskoy i Arheologičeskoy Ekspeditsiy o Rabotah, Provedennih v 1925 godu [1925 Yılında Yapılan Lengüistik ve Arkeolojik Sefer Çalışmaları Ön Raporu.] Leningrad 1927, s. 80 ve devamı, Resim 2.

sorunun geniş bir materyalle ayrıntılı bir şekilde çalışılmasını, semantiğinin deşifre edilmesini gerçekleştirememiştir. Sonuç olarak bu tip tasvirler / damgalar, uzun yıllar gerekli ilgiyi görememiştir.

1953 ve 1955 yıllarının yaz aylarında Tuva'da yapmış olduğumuz yüzey araştırmalarıyla, çok sayıda dağ keçisi damgasının / eski kaya üstü tasvirinin yerlerini tespit ettik⁵.

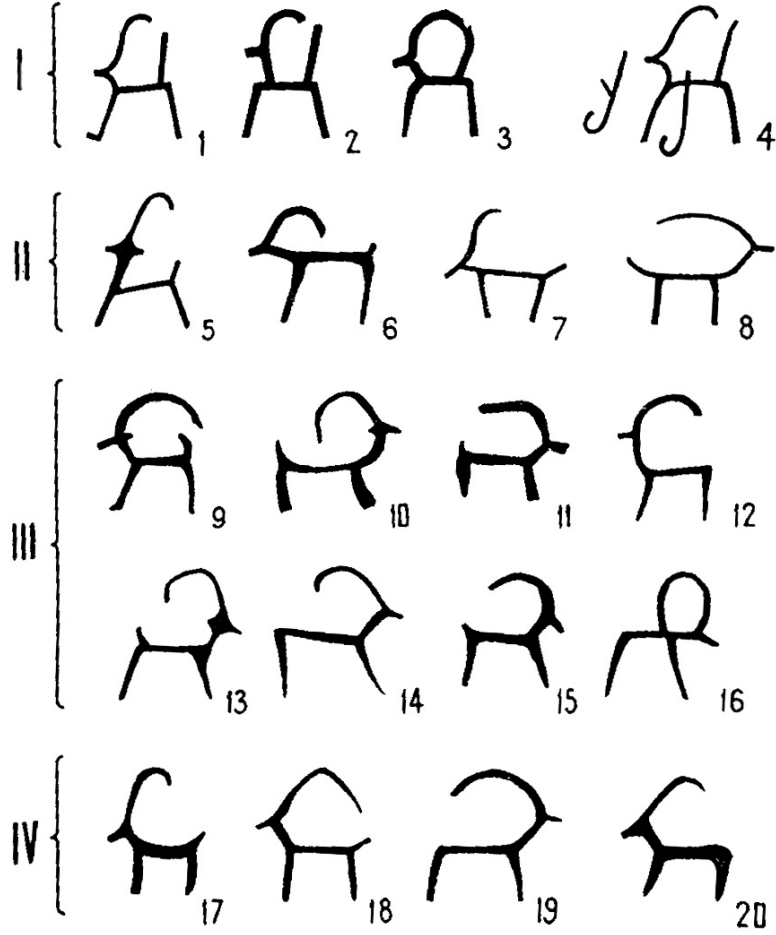
Dağ keçisi damgaları ile Orhun Türkleri'nin yazıtlarına işlenmiş tasvirlerin benzerliği belgelere dayanılarak teyit edilmiştir⁶. Dağ keçisi damgaları, kaya üstü tasvirleri kompleksi dışında, Orhun havzasındaki ve bunların benzerleri olan Tuva'daki eski Türk cenaze yakım yerleri⁷ yakınındaki abidelerde, taş oymalarda ve taş balballarda da tespit edildi. Bütün bunlar, ele alınan eski Türk dönemine ait tasvirlerin tarihlendirilmesinde çok güvenilir temel teşkil etmektedir.

⁵ A. D. Graç, Arheologičeskiye İssledovaniya v Zapadnoy Tuve [Batı Tuva'da Arkeolojik İncelemeler]-KSİE[Kratkiye Soobşçeniya İnstituta Etnografii]. XXIII. Baskı, s. 26-33, Resim 7; A. D. Graç, Petroglifi Tuvi I [Tuva'nın Petroglifleri I] (Problema Datirofki i İnterpretatsii Etnograficeskiye Traditsii) [Etnografik Geleneklerin Tarihlendirilmesi ve Yorumlanması Sorunları] *Sbornik MAE[Muzey Antropologiya i Etnografii]* C. 17, Moskova, Leningrad. 1957, s. 385-428, Tablo 1-32; A. D. Graç, Petroglifi Tuvi II [Tuva'nın Petroglifleri II] (1955 yılında bulunan komplekslerin yayımlanması) *MAE[Muzey Antropologiya i Etnografii]* Yıllığı, C. 17, Moskova, Leningrad, 1958, s. 339-384, 1-LXIV.

⁶ A. D. Graç, *Drevnetyurkskiye İzvayaniya Tuvi* [Tuva'nın Eski Türk Dönemi Heykelleri] (1953-1960 yılları Seferi Materyallerine Göre), Moskova, 1961, s. 42-45-47-48 Tablo 11, 38, 48.

⁷ A. D. Graç, *Drevneyşiye Tyurkskiye Pogrebeniya s Sojjeniyem v Tsentral'noy Azii* [Merkezî Asya'da Eski Türklerde Yakarak Defin], —*İstoriya, Arheologiya i Etnografiya Sredney Azii* [Orta Asya Tarihi, Arkeolojisi ve Etnografisi] Moskova, 1968, s. 207-213, Resim 1-3; A. D. Graç, *Hronologičeskiye i Etno-kul'turniye Granitsı Drevnetyurkogo Vremeni* [Eski Türk Döneminin Kronolojik ve Etno-Kültürel Sınırları], (A. N. Kononov'un *Altmışıncı Yıldönümü Hatırasına Türkoloji Yıllığı*) Moskova, 1966, s. 190.

-212- D. GRAÇ: Eski Türk Dönemine Ait Dağ Keçisi Damgalarının Tarihlendirilmesi ve Anlamlandırılması Üzerine

Resim 1: Dağ keçisi damgalarının karşılaştırma tablosu (Eski Türk Dönemi)

I. Kağan Damgaları (Moğolistan) II-IV Petroglifler, II Moğolistan, III Tuva, IV Kazakistan. 1-Kül Tegin Abidesi, Orhun, 2-Taş heykel Orhun (W. Radloff'tan), 3-Ashattaki Tabletten (W. Radloff'tan), 4-Yazıt, Ongi(n) (W. Radloff'tan), 5-Ulan-Hada (G. İ. Borovka'dan), 6-Tepçi (V. Ye-İçevu'dan), 7-8 Tsaga-Gol (İ. G. Grane'den), 9-Çuruktug-Kırlan, 10-Ovyur IX, 11-Çuruktug-Kırlan, 12-Yazıt-Bulun, 13-Ovyur, 14-Ovyur XII, 15-Teve-Haya, 16-Çuruk-Moldıg-Haya (A. D. Graç'ın Materyalleri), 17-20 Çuluk Dağları (P. İ. Marikovski'den).

Petrogliflere dair kronolojinin belirlenebilmesi için Ovyur IV noktasındaki (Güney Tuva, Horumnug-Oy Nehri civarında) İskit dönemine ait Çuruktug-Kırlan⁸ tipi kaya üstü tasvirler üzerine yapılan incelemelerle çok önemli bilgilere ulaşıldı.

Tatbikî sanat ürünü bronz bir broşa kopyalanan İskit dönemine ait bir tasvir, A. N. Bernştam tarafından M. Ö. 5 ve 4. yüzyıllara tarihlendirilen⁹ Pamir'deki Tamtda¹⁰ Saka dönemine ait bir mezar kazısında bulundu. Sıçramak üzere dizleri bükük bir şekilde tasvir edilen dağ keçisi figürü, Kurgan 10'da deri sadak kalıntıları arasında ortaya çıkarıldı.¹¹

Eski Türk dönemine ait petrogliflerin tarihlendirilmesi problemi gözden geçirilirken L. R. Kızlasov tarafından Kırgızistan'ın Ak-Beşim şehrindeki kazılarda bulunan ve M. Ö. 5-10 yüzyıllara ait olduğu düşünülen eşyalar büyük bir önem arz etmektedir. L. R. Kızlasov, çalışmanın, buluntular ve mabedin yıkılmasından sonraki kalıntılara ayrılan bölümünde, üzerinde birçok tasvirle beraber dağ keçisi damgası da bulunan bir taşı yayımladı¹². L. R. Kızlasov, yazısında, taştaki resmin Türklere özgü "köpeklerin dağ keçilerini kovalama sahnesi" olduğunu işaret etmektedir.

Mabedi yıkarak oraya yerleşen Türk kökenli göçebelerin hayatını yansıtan¹³ tokalar, küpeler, broşlar ve kemer tokaları, kalp şeklinde kesilmiş broşlar, koşum takım parçaları, ok uçları, zırh levhaları, bıçaklar, bileği taşları...¹⁴ elde edilmiştir. Bu durum karşısında, bana, sadece, Ak-Beşim'de bulunan taşın üzerindeki dağ keçisi resminin eski Türk dönemine ait olduğunu ve bunlara dair kazıları yöneten L. R. Kızlasov'un yaptığı tarihlendirmenin doğruluğunu tasdik etmek kalıyor.

⁸ A. D. Graç, Petroglifi Tuvı II [Tuva'nın Petroglifleri II], s. 382, Tablo XXVI, 2.

⁹ A. N. Bernştam, Saki Pamira [Pamir Sakaları]—*VDİ* [*Vestnik Drevney İstorii*], 1956, No: 1, s. 121-134, Resim 5; A. N. Bernştam, İstoriko-Arheologičeskiye Oçerki Tsentralnogo Tyan-Şanya i Pamiro-Alaya [Merkezî Tyan-Şan ve Pamir-Altay'ın Tarihi-Arkeolojisi Üzerine Notlar], Moskova — Leningrad, 1952, (*MLA*[*Materialı i İssledovaniya po Arheologii*], No: 26), s. 296, Resim 125, 5, 139 (*Tamtda Mezarı: A. N. Bernştam tarafından benimsenmiş, ayrıca Pamir I diye de adlandırılmıştır*).

¹⁰ A. N. Bernştam, Saki Pamira [Pamir Sakaları], s. 125-131.

¹¹ A. N. Bernştam, İstoriko-Arheologičeskiye Oçerki [Tarihî-Arkeolojik Notlar], s. 296.

¹² L. R. Kızlasov, Arheologičeskiye İssledovaniya na Gorodişe Ak-Beşim v 1953-1954 godu [1953-1954 Yıllarında Ak-Beşim Şehrinde Yapılan Arkeolojik İncelemeler]. "*Trudı Kirgizkoy Arheologo-Etnografičeskoj Ekspeditsii*" [*Kırgızistan Arkeolojik-Etnografik Seferi Çalışmaları*], Moskova, C. 2, 1959, s. 215, Resim 44, 5.

¹³ age., s. 215.

¹⁴ age., s. 215 ve devamı.

Eski Türk dönemi petrogliflerine has köpeklerle dağ keçisi avı sahneleri ve bunların stilistik özellikleri Orta Asya'nın (Örneğin: Kara-Moozak'ın Mongun-Tayga noktası, Handagaytindeki Ovyur noktası) petrogliflerinin yayımlanması ve yorumlanması esnasında tarafımızdan tespit edilmiştir.

Kayalara işlenen figürlerin çizgileri arasındaki paralellik, hayvanların vücutlarının ayrıntılarının (gövde, yüz, ayaklar, boynuzlar) aynı kalınlıkta gösterilmesi, dağ keçisi figürlerinin profilden verilmiş olması ve hayvanların zıplarken ya da dururken canlandırılmış olmaları, tasvirlerle ilgili tespit edilen önemli ortak özelliklerdendir.¹⁵ Çurutug-Kırlan'da bulunan petrogliflere, ortak özellikleri dikkate alınarak "Çurutug-Kırlan tipi petroglifler" adı verilmiştir.

Kül Tegin ve Bilge Kağan anısına dikilen yazıtlardaki dağ keçisi damgalarının Türk kültür tarihi içindeki yerinin ifade edilmesiyle, dağ keçisi damgalarının genel olarak kavram alanı tespit edildi. Bilge Kağan ve Kül Tegin 716 yılında Bayırku boyu ile savaşta ölen Moçjo (Kapagan Kağan)'nun yeğenleri idi. Moçjo'nun ölümünden sonra taht için yapılan mücadelelerde Kül Tegin başrolü oynadı. Ölen Kağan'ın bütün oğulları ile tahtın kanunî varisi Moçjo'nun büyük oğlunu ortadan kaldıran Kül Tegin, Moçjo'nun Doğu Türk Kağanlığı'nın ünlü devlet adamı Bilge Tonyukuk haricindeki bütün yüksek rütbeli adamlarını öldürdü. Türk ordusunun başkumandanı ve Doğu'nun Çjuki-prensi unvanını alan¹⁶ Kül Tegin'in taht için savaşı başarıyla yürütmesine rağmen kağanlığa kendisini değil de büyük kardeşi Bilge Kağan'ı getirmesi ilgi çekici bir durumdur.

Bilge Kağan, 731 yılında ölen kardeşi Kül Tegin'i kağan olmamasına rağmen kağan gibi defnetmiştir. Çin İmparatoru Xuan-zong, kardeşini kaybeden Bilge Kağan'a, başkomutan Çjan Kyuy-i ve yüksek rütbeli Lyuy Syan'la aralarında heykeltıraş ve ressamların da bulunduğu özel bir heyet göndermiştir.¹⁷

¹⁵ A. D. Graç, Petroglifi Tuvi I [Tuva'nın Petroglifleri I] s. 390; D. G. Savinov, Voprosı İzüçeniya Petroglifov Drevnetyurkskogo Vremeni Tsentral'noy i Sredney Azii, [Merkezî ve Orta Asya'nın Eski Türk Dönemi Petrogliflerinin İncelenmesine Dair Sorular], — "Tyurkologičeskaya Konferentsiya v Leningrade. Filologiya i İstoriya Tyurkskih Narodov (tezisi dokladov) [Leningrad'da Türkoloji Konferansı Türk Halklarının Filoloji ve Tarihi (Raporların Ana Fikirlerinin Özeti)], Leningrad, 1967, s. 69.

¹⁶ N. Ya. Bıçurin, (İakinf) *Sobraniye Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena* [Eski Dönemlerde Orta Asya'da Yaşayan Halklara Dair Bilgiler Derlemesi], Moskova —Leningrad 1950, C. 1, s. 273-274; Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte Der Ost-Türken (T'u-kü)*, 1, Wiesbaden, 1958, s. 171; S. G. Klyaçtorniy, *Drevnetyurkskiye Runičeskiye Pamyatniki Kak İstoçnik Po istorii Sredney Azii* [Orta Asya Tarihi Mahiyetinde Eski Türk Runik Yazılı Anıtlar], Moskova 1964, s. 37-41.

¹⁷ N. Ya. Bıçurin, *Sobraniye Svediniy* [Bilgiler Derlemesi] C. 1, s. 276-277.

Kül Tegin'in cenaze töreninin görkemine, yazılı kaynaklar haricinde arkeolojik veriler de şahitlik etmektedir. 1957'deki Çekoslovak-Moğol ekibinin kazılarında elde edilen bilgilere göre, Kül Tegin'in anıt mezar külliyesi¹⁸ ile Kül Tegin'den üç yıl sonra 734 yılında ölen ağabeyi Bilge Kağan'ın anıt mezar külliyesinin ölçülerinin aynı olması, onların tamamen denk olduğunu göstermektedir. Biz bu iki anıt mezarda da inceleme yapma imkânını 1968 yılında bulduk¹⁹.

1889 yılında iki anıt mezar külliyesinin de sınırları içinde Kül Tegin ve Bilge Kağan'ın anısına dikilmiş yazıtlar bulundu²⁰. Bu yazıtların bir tarafında, üzerinde ölenlerin isminin yazılı olduğu beşgen; diğer tarafında ise kağanın ve ona denk kişinin, Tigin'in adının yerine geçtiği var sayılan dağ keçisi damgası bulunmaktadır. Bu durumu izah edebilmek için, iki kardeşin ilişkisine dikkat etmek gerekir. Bilge Kağan'ın Kül Tegin'e olan saygısı, egemenliğini küçük kardeşine borçlu olmasındandır. Zaten yazıtlardaki, (egemenliğin ve kağanlığın sembolü) dağ keçisi damgalarının benzerliği de söz konusu ilişkinin niteliği konusunda bize bilgi vermektedir²¹.

Biz, daha önce dağ keçisi damgalarının Moğolistan ve Tuva'daki eski Türk dönemi anıtlarında da bulunduğunu hatırlatmıştık. Dağ keçisi figürleri W. Radloff'un Orhun seferinde Aşet sandukasında, yazıtta, taş heykelerde incelenmişti. Yapılan bu çalışmalara rağmen, Moğolistan'ın kuzey sınırında bulunan büyük göllerin vadilerinde ve Tuva'nın Ovyur ve Haçı-Hovu bölgelerinde bulunan Türkler'e ait erken dönem ceset yakma ve defin kompleksleri hâlâ özel bir ilgi beklemektedir.

Söz konusu komplekslerdeki yazıtlardan birinde, Kuzey Moğolistandaki Türklerin görkemli ayinlerinden daha sade olan "Taşralı" dağ keçisi damgası bulunmaktadır. Bu bölgenin nitelikleri, damgaları tarihlendirme ve yorumlamada çok büyük bir öneme sahiptir. Ayrıca Moğolistan ve Altay'ın yanı sıra Tuva'nın

¹⁸ L. Jisl, Vorbericht über die archäologische Erforschung des Kül Tegin Denkmals durch die Tschechoslowakisch-mongolische Expedition des Jahres 1958; - UAJ, Bd XXXII, H. 1-2; L. Jisl, Archeologické památky v Mongolské lidové republice, - "Archeologické rozhledy", ročník XIII, Praha, 1961, s. 56-73; L. Jisl, Proni československo-mongolská archeologická expedice, - "Nový Orient", ročník XIX, Praha; L. Jisl, Vyzkum KulteGINOVA památniku v Mongolské lidové republice (1958), - "Archeologické Rozhledy", ročník XII, 1960, No: 1, s. 86-115; L. Jisl, Kül Tegin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeolojik Araştırmaların Sonuçları "Belleten" C. XXVII, No: 107, Ankara, 1963, s. 387-410; S. G. Klyastorniy, Eski Türk Runik Yazılı Anıtları, s. 55-66.

¹⁹ Araştırmada D. Navaan (Moğol Halk Cumhuriyeti Akademisyeni) ve V. A. Ranov (S.S.C.B.) gibi arkeologlar yer aldı.

²⁰ D. M. Melioranskiy, Pamyatnik v Čest Kyul-Tegina [Kül Tegin Abidesi], s. 3.

²¹ A. D. Graç, Petroglifi Tuvı I [Tuva'nın Petroglifleri 1], s. 409-410.

Orta-Halın ırmağı ve Ulatay bölgelerinde, birçok taş heykel ve balbal bulundu. Ele alınan bu tip tasvirlerin / damgaların kavram alanlarının belirlenebilmesi için çalışanlardan biri de D. G. Savinov'dur. "Gerçek anlam yükünü, Tuva'da buldukları yerin adından alan Çurutug-Kırlan tipi stilize keçi tasvirleri taşımaktadır. Türk kağan yazıtlarındaki dağ keçisi damgaları, kağanların egemenliğinin sembolüdür. Bu nedenle stilize dağ keçisi damgaları, onu taşıyan politik karakterin belirlenmesine önemli ölçüde imkân tanımaktadır²²." Farklı bölgelerdeki eski Türk dönemi tasvirlerine ait materyaller incelenerek karşılaştırılmışlar (Resim 1) ve sonuç olarak da tasvirlerin, Eski Türk boylarının yerleştiği hemen her yerde (Moğolistan, Tuva, Kazakistan, Doğu Türkistan ve Fergana) buldukları tespit edilmiştir. Yapılan çalışmalarla etnogenetik sürecin ve tarihî kültürel ilişkilerin incelenmesinde, petrogliflerin önemli bir kaynak olabileceği ortaya çıkmıştır. Kaya üstü sanatı objelerinin birbirinden uzak bölgelerdeki paralellikleri ve bu tasvirleri yapan etnik grupların hareketleri, belgelerle ortaya konmuştur. Eski Türk dönemine ait dağ keçisi damga ve petrogliflerinden hareketle Orhun-Altay Türkleri Kağanlığı'nın ve kağanlığa ait boyların yaşadıkları bölgeleri tespit etmek mümkündür²³. Daha önce incelemiş olduğumuz Çurutug-Kırlan tipi dağ keçisi damgalarının anlamı ve kronolojisi hakkında ortaya koyduğumuz bilgiler de V.A. Ranov²⁴, A. G. Maksimova²⁵, D. Dorj²⁶, S. İ. Vaynşteyn²⁷, D. G. Savinov²⁸, A. A. Formozov²⁹, İ. A. Batmanov, Z.

²² D. G. Savinov, Naskal'niye izobrajeniya Tsentral'noy Azii i Yujnoy Sibiri [Merkezî Asya'nın ve Güney Sibiry'a'nın Kaya Üstü Resimleri]. (Nekotoriye obşıye voprosı İzüçeniya) [İncelemenin Umumî Soruları], —"Vestnik Leningradskiy Gosudarstvennogo Universiteta", No: 20, (Dil, Tarih ve Edebiyat Dizisi) Leningrad, 4. Baskı, 1964, s. 143.

²³ A. D. Graç, Petroglifi Tuvı II [Tuva'nın Petroglifleri II], s. 383 aynı şekilde bk. "Trudı Kirgizkoy Kompleksnoy Arheologo-Etnografiçeskoj Ekspeditsii" ["Kırgızistan Kompleksi Arkeoloji-Etnografik Seferi Çalışmaları", Firunze, 1959, C. III s. 121-124; V. A. Ranov, Naskal'niye Risunki u kişlaka Lyangar (Zapadny Pamir) [Lyangar Kışlağındaki Kaya Üstü Tasvirler (Batı Pamir)], —"İzvestiya Otdela Obşestvennih Nauk" Tacikistan SSC Bilimler Akademisi I. Baskı, Duşanbe, 1960, (22) s. 39-40.

²⁴ V. A. Ranov, Naskal'niye Risunki u Kişlaka Lyangar (Zapadny Pamir) [Lyangar Kışlağındaki Kaya Üstü Tasvirler (Batı Pamir)], s. 26-27; V. A. Ranov, Noviye Naskal'niye İzobrajeniya v Kuraminskom Hrebte, [Kuramin Sıradağlarında Yeni Kaya Üstü Tasvirler], —"İskusstvo Tadjikskogo Naroda" [Tacikistan Halk Sanatı], 2. Baskı, Stalinabad, 1960.

²⁵ A. G. Maksimova, Naskal'niye İzobrajeniya Uşel'ya Tamgalı [Tamgalı Boğazı Kaya Üstü Resimleri], "Kazakistan S. S. C. Bilimler Akademisi Belleteni", 1958, No: 9, (162) s. 110.

²⁶ D. Dorj, K İstorii İzüçeniya Naskal'nın İzobrajeniy Mongolii [Moğolistan'daki Kaya Üstü Tasvirlerin Tarihinin Öğrenilmesi Üzerine], "Mongolskiy Arheologiçeskiy Sbornik" [Moğolistan Arkeoloji Yıllığı], Moskova, 1962, s. 50-53-54.

²⁷ S. İ. Vaynşteyn, Nekotoriye İtogi Rabot Arheologiçeskoj Ekspeditsii Tuvinskogo NİİYaLİ v 1956-1957 gg. [Tuva NİİYaLİ'nin(Naučno-issledovatel'skogo İnstituta Yazıka, Literatırı i İstorii) 1956-1957 Yılları Arasında Arkeoloji Seferi Çalışma Sonuçlarından Bazıları],

B. Aragaçi³⁰, S. G. Klyaştorıny³¹, V. E. Lariçev³², A. N. Bernştam, M. P. Gryaznov, Ya. A. Şer, S. S. Çernikov ve diğer araştırmacılar tarafından desteklenmiştir.

Daha sonra, L. R. Kızlasov³³, “Tuva’daki yazıtlar, VI-VIII. yy. ait olsalar da bu sorunun tamamen çözüme ulaştığı var sayılamaz”³⁴ sonucuna varmıştır. Yine araştırmacılarından M. H. Mannay-ool³⁵ koşulsuz olarak bizim görüşümüzü paylaşmıştır. Fakat o, yakın bir geçmişte savunduğu tezleri bir tarafa bırakarak

UZTNIİYaLİ(Uçeniye Zapiski Tuvinskogo Nauçno-issledovatel’skogo İnstituta Yazıka, Literaturı i İstorii). 1958, 6. Baskı, s. 226.

- ²⁸ D. G. Savinov, Naskal’niye İzobrajeniya Tsentral’noy Azii v Yujnoy Sibiri [Güney Sibirya’da Merkezî Asya’nın Kaya Üstü Tasvirleri], s. 143-145; D. G. Savinov, Voprosı İzuçeniya Petroglifov Drevnetyurkskogo Vremeni Tsenral’noy i Sredney Azii [Merkezî ve Orta Asya Eski Türk Dönemi Petrogliflerinin İncelenmesine Dair Sorular], s. 69-70.
- ²⁹ A. A. Formozov, Oçerki po Pervobitnomu İskusstvu [İlkel Sanatlar Üzerine Notlar] *Naskal’niye İzobrajeniya i Kamenniye İzvayaniya Epohi Kamnya i Bronzı na Territorii SSSR [SSCB Topraklarında Taş ve Bronz Devri Taş Üstü Tasvirleri ve Taş Heykeller]*, Moskova, 1969, s. 76.
- ³⁰ İ. A. Batmanov, Z. B. Aragaçi, G. F. Babuşkin, *Sovremennaya i Drevnyaya Yeniseyka [Günümüzde ve Geçmişte Yenisey]*, Firunze, 1962, s. 26.
- ³¹ S. G. Klyaştorıny, *Drevnetyurkskaya Nadpis’ Na Kamennom İzvayanii İz Çoyrena [Çoyren’deki Taş Heykel Üzerinde Eski Türkçe Yazılar]*—Trudı Sayano-Tuvinskoy Arheologičeskoj ekspeditsii Akademii Nauk SSSR [Sayan-Tuva Arkeoloji Seferleri Çalışmaları, SSCB Bilimler Akademisi], C. 1; (v peçati [Baskıda])— aynı şekilde bk. *Drevnetyurkskiye Runičeskiye Pamyatniki Kak İstoçnik Po istorii Sredney Azii, [Orta Asya Tarihi Mahiyetinde Eski Türk Runik Yazılı Anıtlar]*, s. 60.
- ³² V. E. Lariçev, *Aziya Dağyokaya i Tainstvennaya [Uzak ve Gizemli Asya] (Moğolistan’da Tarihi Eserler İçin Yapılan Gezinin Notları)* Novosibirsk, 1968, s. 25 ve devamı.
- ³³ L. R. Kızlasov, O Svyazyah Kirgizov Yeniseya i Tyan-Şanya [Kırgızların Yenisey ve Tyanşanla İlişkilerine Dair], —“Trudı Kirgizkoj Arheologo-etnografičeskoj ekspeditsii” [Kırgızistan Arkeolojik-Etnografik Seferi Çalışmaları], Firunze, 1959, C. III, s. 108; L. R. Kızlasov Orhon-Altay Türklerinin şivelerinin Kırgızistan’a sızışından bahsederken diğer deliller arasında “Merkezî Asya ve Tyan Şan’ın VI-VIII yy. ait yazıtlarındaki damga şekillerinin uyuşmasını da” anmıştır.
- ³⁴ L. R. Kızlasov, Tuva v Period Tyurkskogo Kaganata (VI-VIII vv.) [(VI-VIII yy.)Türk Kağanlığı Devrinde Tuva], —MGU[Moskovskiy Gosudarstvennyy Universitet (Moskova Devlet Üniversitesi)] Belleteni”, seri IX, (Tarih İlimleri) 1960, No: 1, s. 69.
- ³⁵ 1964’te Kızıl’da Tuvaca ve Rusça olmak üzere iki dilde çıkardığı çalışmada M. H. Mannay-ol: “Şematik dağ keçisi tasvirli damgalar VI. VIII. yüzyıla aittir... Eski Türk Dönemi damgaları — kayalara analogik olarak vurulan boy damgaları, aynı şekilde Orhun-Yenisey yazıtlarında da görülmektedir.” bk. Mannay-ool, *Arheologičeskiye Pamyatniki Tuvı [Tuva’nın Arkeolojik Anıtları]*, Kızıl, 1964, s. 33, karşılaştırınız: M. H. Mannay-ool, *Tivanın Arheoloğug Turaskaaldarı*, Kızıl, 1964, s. 34 (Son çalışmasında da aynı tarih yani M. Ö. VI-VIII yy. verilmektedir).

-218- D. GRAÇ: Eski Türk Dönemine Ait Dağ Keçisi Damgalarının Tarihlendirilmesi ve Anlamlandırılması Üzerine

bu tasvirlerin tarihlerinin İskit dönemine ait olduğu hipotezi ile ortaya çıkmıştır³⁶.

Dağ keçisi şeklindeki eski Türk damgalarının kronolojisinin belirlenebilmesi sorunu büyük önem taşımaktadır. Zira konu günümüzün Tuva, Altay, Kazak, Kırgız, Türkmen Türkleri'nin ataları olan Tuk-yu kağanlığına dâhil boyların yerleştiği alanlardaki anıtlarla ilgilidir. Bundan dolayı dağ keçisi tasvirlerinin tarihlendirilmesi ve yorumlanması Türk kültür tarihi açısından son derece önem arz etmektedir.

Mannay-ool'un "*Kaya üstü tasvirleri, yakın bir geçmişe kadar bilim adamlarının gözünden kaçmıştır*"³⁷ görüşünü adil saymak doğru olmaz. Belirtilen verilere ek olarak Tuva'nın kaya üstü tasvirleri ile ilgili bilgi, ilk olarak A. V. Adrianov tarafından 1881'deki çalışmalar sırasında edinilmiştir³⁸. Kaya üstü tasvirler 1940'lı yıllarda, Tuva Cumhuriyeti Müzesi'nin de katkılarıyla N. M. Bogatirev ve T. O. Danzin-ool önderliğinde gerçekleştirilmiş araştırmalarla da incelendi³⁹. Kaya üstü tasvirleri ile ilgili olarak S. V. Kiselev ve L. A. Yevtyuhova başkanlığındaki İMK SSCB Bilimler Akademisi'ne ait ekibin yine 1940'lı yıllarda çalışmaları da dikkate değerdir⁴⁰. M. H. Mannay-ool, "*A. D. Graç'ın tarihlendirmesinin, dağ keçisi tasvirlerinin üslubunun eski Türk kağanlığının damgalarıyla benzerliğine ve onların Güney Sibiryadaki halkların şaman davullarındaki etnografik tasvirlerle karşılaştırılmasına dayalı olduğunu belirtmektedir. Yetersiz delillerle yapılan tarihlendirmenin, yalnızca karşılaştırmalı etnografik analizlere göre tertip edildiği aşikârdır*"⁴¹ demektedir. Hâlbuki benim petroglifler üzerine yapmış olduğum çalışmayı kim okursa

³⁶ M. H. Mannay-ool, Drevneye İzobrajeniyeye Gornogo Kozla v Tuve [Tuva'daki Eski Dağ Keçisi Tasvirleri], *Sovetskaya Arheologiya*, 1967, No: 1, s. 140-146. Mannay-ool'un belirtilen makalesi "İskit Dönemi Tuva (Uyuk Kültürü) adlı çalışmasında metne sadık kalınarak yeniden kaleme alınmıştır." Moskova, 1970, s. 23-39.

³⁷ M. H. Mannay-ool, Drevneye İzobrajeniyeye Gornogo Kozla v Tuve [Tuva'da Eski Dağ Keçisi Tasvirleri], s. 140.

³⁸ A. V. Arianov, Puteşestviye na Altay i Za Sayanı Soverşonnoye v 1881 godu [1881'de Sayanlar İçin Altay'a Yapılan Yolculuk], "*Genel Coğrafya üzerine Rus Coğrafya Cemiyeti Notları*", St. Petersburg, 1876, C. 2, s. 423-428, Tablo IX, 15-23.

³⁹ M. Bogatirev, O Tuvinskih Pamyatnikah Drevnosti [Tuva Tarihî Eserleri Hakkında], "*Lenin Stalin Bayrağı Altında*" Merkezî Tuva Halk İhtilali Partisi Komitesi Politik-Ekonomik Dergisi, Kızıl, Kasım 1942.

⁴⁰ L. A. Yevtyuhova ve S. V. Kiselev, Sayano-Altayskaya Ekspeditsiya [Sayan-Altay Seferi] *KSIİMK[Kratkiye Soobşeniya İnstitutu İstorii Material'noy Kulturi]*, 26. Baskı, 1949, s. 189.

⁴¹ M. H. Mannay-ool, Drevneye İzobrajeniyeye Gornogo Kozla v Tuve [Tuva'da Eski Dağ Keçisi Tasvirleri], s. 141.

okusun, eski kaya üstü tasvirler tarihlendirilirken XIX. -XX. yüzyıl tasvirlerinin esas alınmadığını görecektir.

Etnografik materyallerden karşılaştırma unsuru olarak yararlanıldı. Günümüzdeki şamanist faaliyetlerin geçmişteki köklerini saptamak, son dönem geleneksel gösterilerin totemizmle bağlantılarını ortaya çıkartmak için bu yola başvuruldu.

M. H. Mannay-ool, bizim önerdiğimiz tarihlendirme ve sınıflandırmayı reddederek şunları yazıyor:

“Dağ keçisi tasvirlerinin birçoğu, aşağıda gösterilen M. Ö. VII.-I. yüzyıllara aittir ve yapay olarak bir bütünden ayrılarak A. D. Graç tarafından yanlış bir şekilde eski Türk dönemi diye (kendilerinin tarihlendirdikleri (M. S. VI-VIII. yy. gibi) özel bir kronolojiye dâhil edilmektedir⁴².”

M. H. Mannay-ool’un yeniden tarihlendirme çabasını ve benim yapmış olduğum tarihlendirmenin yanlış olup olmadığını tahlil etmeye çalışalım:

Delillerden bir tanesi dağ keçisi figürlü damganın M. Ö. VIII-V. yy. ait olduğu yönünde. (Yeri gelmişken, tuhaftır, neden çoğunluğun İskit döneminin sınırları diye kabul ettiği M. Ö. VIII.-III. yy. değil de özellikle bu kronolojik çerçeve alınmakta)⁴³ M. H. Mannay-ool, A. N. Lipskiy’in Paykov ulus yakınlarındaki incelemeleri sırasında, Tagar kurganında bulduğu köşe taşındaki⁴⁴ tasvir hakkında da bilgi verirken, *“Eğer tasvirlerin Tagar dönemine özgü olmadığı fikrini doğru kabul edersek, benzeri tasvirlerin Tagar kurganlarındaki tablette bulunanlar gibi gerek şekil, gerekse bulunma yeri olarak farklı olduklarını, en önemlisi de yer altında değil, taşın yüzeyinde (açıkta) bulduklarını unutmamak gerekir. Kurganın niteliklerinden hareketle tasvirlerin daha sonraki bir döneme ait olabileceğini söylemek mümkün”* demektedir.

A. N. Lipskiy tarafından Tagar kurganında bulunan yazıt, büyük bir ihtimalle Kırgızlar’ın merkezî Asya Türkleri’ne boyun eğdikleri döneme aittir. Merkezî Asya Türkleri’nin egemenliği Orta Yenisey’e göre IX. yy. başlarına

⁴² age., s. 141.

⁴³ M. H. Mannay-ool, çalışmalarının birinde bana da itiraf ettiği gibi İskit dönemi kronolojisinin yanlış olduğunu yazıyor. (bk. M. H. Mannay-ool, Drevneye İzobrajeniyeye Gornogo Kozla v Tuve [Tuva’da Eski Dağ Keçisi Tasvirleri] 141). Tabii ki benim çalışmalarımın hiçbirinde böyle bir tarih yok.

⁴⁴ A. N. Lipskiy, Arheologičeskiye Raskopki v Hakassii [Hakas’da Arkeolojik Kazılar] KSIİM[Kratkiye Soobşeniya İnstitutu İstorii Material’noy Kulturi], 64. Baskı, 1956, s. 120-123, Resim 52-11-53-9.

kadar sürdü. Minusin vadisi yakınlarında garnizonu olan Orhun-Altay Türkleri'nin (cenaze töreni yapılmış) mezarları (atla defin etme dâhil)⁴⁵, yakarak gömmenin yaygın olduğu bölgenin yerlisi olan Yenisey Kırgızları'nın mezarlarından bariz bir şekilde ayrılıyordu.

Yine M. H. Mannay-ool'un ele aldığı Besşatır'da bulunan⁴⁶ Sakalar'a ait taşlardaki tasvirlerle gelince, bunların üslupları tamamen farklı olduğu gibi, ele alınan konuyla da herhangi bir ilişkileri yoktur.

M. H. Mannay-ool, ne yazık ki, kendileri tarafından yapılan tarihlendirmenin yanlışlığına tanıklık eden ve yaygın olarak bilinen gerçeklere kayıtsız kalmıştır. Yukarıda da işaret edildiği gibi dağ keçisi şeklindeki damgalar, sadece Orhun'da Eski Türk taş heykellerinde ve taş balballarda değil, Tuva'da da bulunmuştur.

M. H. Mannay-ool, ısrarla kaya üstü tasvirlerinin semantiğinin totemist köklerine işaret etmektedir. Fakat yaklaşık on yıl önce "Tuva'nın Petroglifleri I" adlı çalışmada, M. H. Mannay-ool tarafından fikirleri koşulsuz reddedilen yazar şunları kaydetmektedir: "Dağ keçisi damgalarının eski köklerinin kaynağının totemizm olduğunu inkâr etmek mümkün değildir." (Bu tip tasvirlerin üslup kaynağı konusuna gelince, bunları, Tagar dönemine ait oldukça bol sayıdaki metal eşyalar serisinde rahatça takip etmek mümkündür⁴⁷. (resim 19.) Hatta daha sonradan da M. H. Mannay-ool'un makalesindeki karşılaştırmalı tabloda (no: 1) adı altında gösterilen S. V. Kiselev'e atfedilen Tagar savaş âleti tepeliği çizimi, belirtilen metindeki bu sözlere delil olarak gösterilmiştir. M. H. Mannay-ool'un

⁴⁵ S. A. Teplouhov, *Opit Klassifikatsii Metallicheskih Kul'tur Minusinskoy Kotlovini* [Minusin Vadisi'ndeki Metal Kültürün Sınıflandırılması Denemesi] (Etnografik Materyaller), C. IV, 2. Baskı, Leningrad, 1929, s. 56; L. A. Yevtyuhova, *Arheologičeskiye Pamyatniki Yeniseyskih Kırgızov-Hakasov* [Yenisey Kırgızları'nın – Hakaslar'ın Arkeolojik Tarihi Eserleri], Abakan, 1948, s. 60-67, Resim 112-115; S. V. Kiselev, *Materialı Arheologičeskoy Ekspeditsii v Minusinskiy Kray v 1928 godu* [1928 Yılı Minusin Arkeoloji Seferi Materyalleri] - "Minusin Müzesi Yıllığı" 1929; s. 146-147; B. P. Levaşova, *Dva Mogil'nika Kırgız-Hakasov* [Kırgızlar'a – Hakaslar'a Ait İki Mezar], — "Materialı i issledovaniya po Arheologii Sibiri" [Sibirya Arkeolojik İncelemeleri ve Materyalleri], Moskova, 1952, C. I (MIA[Materialı i İssledovaniya po Arheologii], No: 24), s. 121, 129, 136; A. D. Graç, *Hronologičeskiye i Etno-Kulturniye Granitsı Drevnotyrkskogo Vremeni* [Eski Türk Döneminin Kronolojik ve Etno-Kültürel Sınırları], s. 191.

⁴⁶ K. A. Akişev, *Kultura Sakov Dolını reki İli (VII-IV vv. do n. e.)* [İli Nehri Kesiminde Sakaların Kültürü (M. Ö. VII-IV. yy.)] —v ki. : [şu kitabın içinde:] K. A. Akişev, G. A. Kuşayev, *Drevnyaya Kultura Sakov i Usuney Dolını reki İli* [İli Nehri Kesiminde Eski Saka ve Usiney Kültürü], Almaata, 1963, s. 74, Resim 66.

⁴⁷ A. D. Graç, *Petroglifi Tuvi I* [Tuva'nın Petroglifleri I], s. 414, Resim 19.

makalesinin metninde bu objenin kaya üstü dağ keçisi tasvirleri ile ilgili konuyla bağlantılı olarak daha önceden kullanıldığına dair bir hatırlatma bulamıyoruz.

Bu konulara bir sonraki yayınıımızda da bakmaya devam ederek “Tuva’nın Petroglifleri II” adlı çalışmamızda şu sonuca vardık: *Yeni materyaller, Çuruktug-Kırlan tipi eski Türk figürlerinin üslûbunun Tagar döneminden (şimdiki uygulamalı sanat kökleriyle daha eski örneklerinden uzaklaşıp, geleneksel uygulamalı sanatlara doğru, Tuva’nın İskit dönemine ait) Orhun kağanlığı damgasına kadar oluşma tarihini takip etmeye imkân tanımaktadır*⁴⁸. N. V. Kyuner⁴⁹ ve L. P. Potapov eski kaya üstü tasvirlerini doğuran kültürün temelindeki⁵⁰ totemist kaynaklara dikkat çekmiştir. Totemist düşünce ve onların kaya üstü tasvirlerle yansıması problemi bu makalenin yazarı tarafından da ele alındı⁵¹. Biz, G. N. Potanin, G. N. Anohin, F. Kon, L. P. Potapov ve S. V. İvanov gibi önemli etnografların materyal ve gözlemlerine ve şahsî etnografik gözlemlerimize dayanarak günümüz etnografik konularında kaya üstü tasvirleri izlemeye ve genelleştirmeye çalıştık. Bu esnada kaya üstü tasvirlerin Hakas sanatı ile paralelliğinin bulunmadığı kesin olarak belirlendi.

Etnografik bilgiler, kaya üstü tasvirlerle bağlantılı ideolojik düşüncenin deşifre edilmesi için oldukça değerlidir. Fakat bu bilgilerin araştırılmaları için, diğer eski ve yeni halkların genetik ve bölgesel şartlara bağlı ilişkisi belirlenmektedir.

Kağan yazıtlarındaki dağ keçisi damgaları ile petroglifler arasındaki benzerliği reddetmek söz konusu olamaz. M. H. Mannay-ool bir sonraki rekonstrüksiyonunu yapıyor. “*Totemist düşünce eski Türk döneminde güçlü ve istikrarlı idi. Bu nedenle eski Türk kağanlarının, etraflarını saran Uyük dönemi kaya üstü tasvirleri arasından dağ keçisini kendi damgaları olarak seçmeleri tesadüf değildir.*”⁵² Bu rekonstrüksiyonun şüpheli oluşu aşikâr olmakla birlikte, yabancı bir sembolün totem seçilmesi ve kağanlar tarafından kaya üstü sanatına bu kadar önem verilmesi kesinlikle inanılması güç bir olaydır.

⁴⁸ A. D. Graç, Petroglifi Tuvı II [Tuva’nın Petroglifleri II], s. 382.

⁴⁹ N. V. Kyuner, Mongolskoye İskusstvo [Moğol Sanatı]— *Bol’şaya Sovetskaya Entsiklopediya*, C. 40 Moskova, 1938, s. 95.

⁵⁰ L. P. Potapov, Sledı Totemistiçeskih Predstavleniy u Altaytsev [Altaylar’da Totemist Düşüncenin İzleri], — *Sovetskaya Etnografiya*, 1935, No: 4-5, s. 132-152.

⁵¹ A. D. Graç, Petroglifi Tuvı I [Tuva’nın Petroglifleri I], s. 419-426.

⁵² M. H. Mannay-ool, Drevneye İzobrajeniy Gornogo Kozla v Tuve [Tuva’da Eski Dağ Keçisi Tasvirleri], s. 143.

Totemist düşüncenin yaşadığı konusuna gelince: Yukarıda belirtildiği gibi bu konu da çok önceden beri bilinmektedir. Bununla bağlantılı olarak Mannay-ool'un da makalesinde gösterdiği materyal hakkında A. A. Formozov'un düşüncesini hatırlatmak gerekir: "*Materyaller, keçi tasvirlerinin kayalara M. Ö. birinci bin yılın ortasında ve ikinci yarısında oyulduklarını göstermektedir. Fakat Kül Tegin yazıtı ve benzeri tarihi eserlerdeki dağ keçisi damgaları da dikkate alındığında tasvirlerin sadece bu dönemde yapıldıkları söylenemez.*"⁵³

M. H. Mannay-ool, Orhundaki kağan damgalarını bunların Moğolistan ve Tuva'daki benzeri kaya üstü tasvirlerini farklı göstermeye çalışarak, kağan anıtlarındaki damgaların oyma; kaya üstü tasvirlerin ise dövme tekniği ile yapıldığını iddia etmektedir⁵⁴. Bu doğru değil. Kayalardaki tasvirler dövme ve oyma tekniği ile kombine edilerek yapılmışlardı. Orhun yazıtlarındaki tasvirlere gelince: bunların kombine edilmiş teknikle yapıldığı şüphe götürmez.

Zaten Mannay-ool da bunu, 1958 yılının baharında Moğolistan'da yapılan arkeolojik çalışmalar sırasında bizzat gözlemlene imkânı bularak ikna oldu. Mannay-ool'un şu iddiaları da hiçbir temele dayanmamaktadır:

*"Bütün bu güçlü stilize edilmiş hayvan tasvirleri geyiklerde olduğu gibi keçilerde de M. Ö. VII-I yy. Avrasya'nın steplerinde yaşayan boyların tasvir sanatının ana konusunu oluşturan İskit-Sibirya hayvan üslubu olan dövme tekniğiyle kayalara vurulmuştur."*⁵⁵

"Dövme" tekniğinden yukarıda bahsedildi. Dağ keçilerinin üslûp özellikleri konusuna gelince: M. H. Mannay-ool'un tablosuna şöyle bir bakmak dağ keçisi tasvirli damgalarla İskit-Sibirya üslûbu damgalar arasında hiçbir ilişki olmadığı konusunda ikna olmak için yeterlidir. (Bu arada belirtelim genel olarak kabul edilen İskit-Sibirya üslûbuna dair yapılan tarihlendirme aynı zamanda İskit döneminin sınırları, M. H. Mannay-ool'un belirttiği VII-I yy. değil; M. Ö. VII-III yy.' dir.) Buna ek olarak "üslûp" hiçbir zaman hiçbir sanat eserinde "konuyu" (özellikle de "ana" konuyu) oluşturmamıştır.

M. H. Mannay-ool'un sunduğu karışık tablo⁵⁶ (resim-2) bütün açıklığıyla onu hazırlayanın ispat etmek istediğinin tam tersini göstermektedir. Tabloda sunulan tasvirleri bir tek şey birleştiriyor: Bu da onların -birkaç dağ koyunu ve yabanî koçları gösterenler haricinde- hepsinin dağ keçisini yansıttığıdır. Farklı

⁵³ A. A. Formozov, Oçerki po Pervobitnomu iskusstvu [İlkel Sanatlar Üzerine Notlar], s. 716.

⁵⁴ M. H. Mannay-ool, Drevneye İzobrajeniyeye Gornogo Kozla v Tuve [Tuva'da Eski Dağ Keçisi Tasvirleri], s. 143.

⁵⁵ Aynı yerde.

⁵⁶ age., Resim 1.

zamanlar ve buna bağlı olarak farklı grupların, farklı üslûpları tereddüt uyandırmamaktadır. Ayrıca M. H. Mannay-ool profilden gösterilen figürleri, hacim iddia eden tasvirleri bir araya toplamıştır.

Aynı kayanın yüzeyinde farklı dönemlerde yapılmış petrogliflerin bulunması, şaşılacak bir şey değildir⁵⁷. Bunu merkezî Asya'nın kabirleri gibi arkeolojik anıtlar için de söylemek mümkündür.

Resim 2: M. H. Mannay-ool'un tablosu (S. A. 1967, No: 1)

⁵⁷ Sayan-Kanyonun sınırlarındaki Mugur-Sargol bölgesindeki bronz dönemi kaya mabet, bu kurala istisna oluşturmaz. bk. A. D. Graç, *İtogi i Perspektivi Arheologičeskih İssledovaniy v Tuve* [Tuvadaki İncelemelerin Arkeolojik Sonuç ve Perspektifleri], s. 55, Resim 9; A. A. Formozov, *Očerki po Pervobitnomu iskusstvu* [İlkel Sanatlar Üzerine Notlar], s. 113-115 ve devamı 206-210, Resim 36-37.

-224- D. GRAÇ: Eski Türk Dönemine Ait Dağ Keçisi Damgalarının Tarihlendirilmesi ve Anlamlandırılması Üzerine

1-2-Minusey Vadisi'nde Tagar dönemin savaş rozeti ve keser (S. V. Kiselev'den), 3-Erken dönem Tagar kurganı duvarındaki köşe taşı üzerindeki tasvir. (A. N. Libskiy'den), 4-Minusin Vadisinden Tagar bronz kazan kulpu (E. R. Rıgdılın ve P. P. Horoşih'den), 5-Taş asma-mühür Tacikistan'da M. S. döneme ait kabirden (B. A. Litvinskiy'den), 6-Tacikistan'da M. Ö. 1. binyılın ikinci yarısı olarak tarihlendirilen kurgandaki dağ keçisi tasvirli tablo (A. N. Zelinskiy'den), 7-12-Şaman teplerindeki ve Tuva ve Altay'daki ev eşyalarındaki tasvirler (S. V. İvanov'dan), 13-21-Tuva'nın kaya üstü tasvirleri (A. D. Graç'tan), 22-27- Kırgızistan'da M. Ö. 7-1. yüzyıla ait kaya üstü tasvirler (A. N. Bernştam'dan), 28-37-Kazakistan'da M. Ö. 7-1. yüzyıla ait kaya üstü tasvirler (L. R. Kızlasov'dan), 38-42-Moğolistan'da kaya üstü tasvirler (G. İ. Borovka'dan)

Tuva ve diğer merkezî Asya coğrafyasında birçok kabirde bronz döneminden XVII-XIX yüzyıllara kadar defin yapılmıştır.

Yapmış olduğumuz eski Türk dönemi petroglifleri ve bunların sınıflandırılmaları ile ilgili çalışmalarda sadece Çuruktug-Kırlan tipi damgaların şekillerinden bahsedilmiştir. Eski Türk devrine ve merkezî Asya'nın farklı tarihî dönemlerine ait pek çok dağ keçisi tasviri bulunmaktadır. Ancak bunları kendi içinde sınıflandırmak için eldeki bulgular geçmişte olduğu gibi günümüzde de oldukça sınırlıdır.

Günümüzde Bronz ve İskit dönemine ait kaya üstü dağ keçisi tasvirlerinin detaylarının ayırt edilmesi sorunu çözüm beklemektedir. Çünkü söz konusu dağ keçisi tasvirlerinin en azından bir kısmının taş devrinde de yapılmış olma ihtimalleri vardır. Fakat bütün bunlar, Eski Türk döneminde olduğu gibi, Merkezî Asya'nın, Güney Sibiry'a'nın ve Orta Asya'nın tarihî dönemlerine ait birbirinden farklı birçok dağ keçisi tasvirinin olduğu gerçeğini hiçbir şekilde gölgelemez.

Elde bulunan belgeler, eski Türk dönemine ait dağ keçisi damgalarını yeniden tarihlendirilme çabasının iflas ettiğini göstermektedir. Bu kitlesel ve değerli tarihî eserleri, ait oldukları tarihî dönemin sınırlarından (delili olmaksızın) uzaklaştırmak, Türk halklarının tarihinin ve kültürünün araştırılmasına ve bu arada onların kapsadığı alanın belirlenmesi çabasına büyük zarar verir. Bu durum, bizi sadece eski Türk dönemi dağ keçisi tasvirli damgaların incelenmesi için ulaşılan pozitif sonuçlar üzerinde durmaya değil; onların yeniden tarihlendirilmesine sevk etti.

Günümüzde, eski Türk döneminde kayalara dağ keçisi tasvirli damgaların yanı sıra başka tasvirlerin de yapıldığını var saymak için bütün nedenler mevcuttur. Bugün en önemli konulardan biri, bu petrogliflerin ortaya çıkarılması ve sınıflandırılmasıdır. Petroglifler ve diğer arkeolojik eserler, "eşzamanlı" ve "artzamanlı" olmak üzere iki şekilde incelenmelidir. Tasvirlerin, farklı bölgelerdeki eşzamanlı objelerle ortak ve ayrılan yönlerinin karşılaştırılıp bilinen tarihî dönemle kültürel ve etnik ilişkileri ortaya konulmalıdır. "Artzamanlı"

incelemeyle de, imkânlar dâhilinde, eski dönem tarihî eserleriyle günümüz etnografisine kadar uzanan tarihî eserlerin ilişkisi ortaya çıkarılmalıdır.

Eski Türk kültürünün incelenmesiyle ilgili olarak Merkezî ve Orta Asya Türk kağanlığına dâhil eski Türk boylarının yaşadığı bölgelerde petrogliflerin araştırılıp incelenmesine devam edilmeli ve farklı tarihî dönemlere ait eserler arasındaki ilişkiler belirlenmelidir.

KAYNAKLAR:

AKIŞYEV, K. A., KUŞAYEV, G. A., *Drevnyaya Kultura Sakov i Usuney Dolini reki İli* [*İli Nehri Kesiminde Eski Saka ve Usiney Kültürü*], Almaata, 1963.

ARIANOV, A. V., Puteşestviye na Altay i Za Sayanı Soverşonnoye v 1881 godu [1881'de Sayanlar İçin Altay'a Yapılan Yolculuk], "*Genel Coğrafya üzerine Rus Coğrafya Cemiyeti Notları*", St. Petersburg, 1876.

BATMANOV, İ. A.; ARAGAÇI, Z. B.; BABUŞKİN, G. F., *Sovremennaya i Drevnyaya Yeniseyka* [*Günümüzde ve Geçmişte Yenisey*], Firunze, 1962.

BERNŞTAM, A. N., Saki Pamira [Pamir Sakaları]—*VDİ* [*Vestnik Drevney İstorii*], 1956.

_____, İstoriko-Arheologičeskiye Oçerki Tsentralnogo Tyan-Şanya i Pamiro-Alaya [Merkezî Tyan-Şan ve Pamir-Altay'ın Tarihi-Arkeolojisi Üzerine Notlar], (MİA [*Materialı i İssledovaniya po Arheologii*], No: 26, Moskova — Leningrad, 1952.

BİÇURİN, N. Ya., *Sobraniye Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena* [*Eski Dönemlerde Orta Asya'da Yaşayan Halklara Dair Bilgiler Derlemesi*], Moskova — Leningrad 1950.

BOGATIREV, M., O Tuvinskıkh Pamyatnikah Drevnosti [Tuva Tarihî Eserleri Hakkında], "*Lenin Stalin Bayrağı Altında*" Merkezî Tuva Halk İhtilali Partisi Komitesi Politik-Ekonomik Dergisi, Kızıl, Kasım 1942.

BOROVKA, G. İ., Arheologičeskoye Obsledovaniye Srednego Teçeniya reki Toli [Tola Nehri Orta Akıntısı Arkeolojik İncelemesi]- *Sbornik "Severnaya Mongoliya"* [*"Kuzey Moğolistan" Yıllığı*] Predvaritel'niye Otçyoti

-226- D. GRAC: Eski Türk Dönemine Ait Dağ Keçisi Damgalarının Tarihlendirilmesi ve Anlamlandırılması Üzerine

Lingvistiçeskoj i Arheologičeskoj Ekspeditsiy o Rabotah, Provedennih v 1925 god [1925 Yılında Yapılan Lengüistik ve Arkeolojik Sefer Çalışmaları Ön Raporu], Leningrad 1927.

DORJ, D., K İstorii İzüçeniya Naskal'nih İzobrajeniy Mongolii [Moğolistan'daki Kaya Üstü Tasvirlerin Tarihinin Öğrenilmesi Üzerine], "*Mongolskiy Arheologičeskiy Sbornik*" [Moğolistan Arkeoloji Yıllığı], Moskova, 1962.

FORMOZOV, A. A., *Oçerki po Pervobitnomu İskusstvu [İlkel Sanatlar Üzerine Notlar] (Naskal'niye İzobrajeniya i Kamenniye İzvayaniya Epohi Kamnya i Bronzı na Territorii SSSR [SSCB Topraklarında Taş ve Bronz Devri Taş Üstü Tasvirleri ve Taş Heykeller]*, Moskova, 1969.

GRAC, A. D., Arheologičeskiye İssledovaniya v Zapadnoy Tuve [Batı Tuva'da Arkeolojik İncelemeler] - *KSİE[Kratkiye Soobşçeniya İnstituta Etnografii]*. XXIII. Baskı.

_____, Petroglifi Tuvı I [Tuva'nın Petroglifleri I] (Problema Datirofki i İnterpretatsii Etnografıçeskiye Traditsii [Etnografik Geleneklerin Tarihlendirilmesi ve Yorumlanması Sorunları]) *Sbornik MAE[Muzey Antropologiya i Etnografii]*, C. 17, Moskova, Leningrad. 1957.

_____, Petroglifi Tuvı II [Tuva'nın Petroglifleri II] 1955 yılında bulunan komplekslerin yayımlanması, *MAE[Muzey Antropologiya i Etnografii] Yıllığı*, C. 17, Moskova, Leningrad, 1958.

_____, *Drevnetyurkskiye İzvayaniya Tuvı [Tuva'nın Eski Türk Dönemi Heykelleri]* (1953-1960 yılları Seferi Materyallerine Göre), Moskova, 1961.

_____, *Drevneyşiye Tyurkskiye Pogrebeniya s Sojjeniyem v Tsentral'noy Azii [Merkezî Asya'da Eski Türklerde Yakarak Defin]*, —İstoriya, Arheologiya i Etnografiya Sredney Azii [Orta Asya Tarihi, Arkeolojisi ve Etnografisi], Moskova, 1968.

_____, Hronologičeskiye i Etno-kul'turniye Granitsı Drevnetyurkogo Vremeni [Eski Türk Döneminin Kronolojik ve Etno-Kültürel Sınırları], (*A. N. Kononov'un Altmışınca Yıldönümü Hattasına Türkoloji Yıllığı*) Moskova, 1966.

_____, "*Trudı Kirgizkoy Kompleksnoy Arheologo-Etnografıçeskoj Ekspeditsii*" ["Kırgızistan Kompleksi Arkeoloji-Etnografik Seferi Çalışmaları"], Firunze, 1959.

- _____, *Hronologičeskiye i Etno-Kulturniye Granitsı Drevnotyrkskogo Vremeni* [*Eski Türk Döneminin Kronolojik ve Etno-Kültürel Sınırları*], Moskova, 1966.
- _____, *İtogi i Perspektivi Arheologičeskih İssledovaniy v Tuve* [*Tuvadaki İncelemelerin Arkeolojik Sonuç ve Perspektifleri*].
- JİSL, L., *Vorbericht über die archäologische Erforschung des Kül Tegin Denkmals durch die Tschechoslowakisch-mongolische Expedition des Jahres 1958*; - UAJ, Bd XXXII, H. 1-2;
- _____, *Archeologické památky v Mongolske lidové republice*, - "Archeologické rozhledy", ročník XIII, Praha, 1961.
- _____, *Proni československo-mongolská archeologická expedice*, - "Nový Orient", ročník XIX, Praha.
- _____, *Vyzkum Külteginova památniku v Mongolské lidové republice (1958)*, - "Archeologické Rozhledy", ročník XII, 1960.
- _____, Kül Tegin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeolojik Araştırmaların Sonuçları "Belleten" C. XXVII, No: 107, Ankara, 1963.
- KIZLASOV, L. R., *O Svyazyah Kirgizov Yeniseya i Tyan-Şanya* [*Kırgızların Yenisey ve Tyanşanla İlişkilerine Dair*], —"Trudi Kirgizkoy Arheologo-etnografičeskoj ekspeditsii" [*Kırgızistan Arkeolojik-Etnografik Seferi Çalışmaları*], Firunze, 1959.
- _____, *Tuva v Period Tyurkskogo Kaganata (VI-VIII vv.)* [(VI-VIII yy.)Türk Kağanlığı Devrinde Tuva], —MGU [Moskovskiy Gosudarstvenniy Universitet (*Moskova Devlet Üniversitesi*)] *Belleteni*", seri IX, (Tarih İlimleri), Moskova, 1960.
- _____, *Arheologičeskiye İssledovaniya na Gorodişe Ak-Beşim v 1953–1954 god.* [1953-1954 Yıllarında Ak-Beşim Şehrinde Yapılan Arkeolojik İncelemeler]. "Trudi Kirgizkoy Arheologo-Etnografičeskoj Ekspeditsii" [*Kırgızistan Arkeolojik-Etnografik Seferi Çalışmaları*], Moskova, 1959.
- KİSELYEV, S. V. *Materialı Arheologičeskoj Ekspeditsii v Minusinskiy Kray v 1928 godu* [1928 Yılı Minusin Arkeoloji Seferi Materyalleri] - "Minusin Müzesi Yıllığı" 1929.
- KLYAŞTORNIY, S. G., *Drevnetyurkskiye Runičeskiye Pamyatniki Kak İstočnik Po istorii Sredney Azii* [*Orta Asya Tarihi Mahiyetinde Eski Türk Runik Yazılı Anıtlar*], Moskova, 1964.

- _____, Drevnetyurkskaya Nadpis' Na Kamennom İzvayanii İz Çoyrena [Çoyren'deki Taş Heykel Üzerinde Eski Türkçe Yazılar]—*Trudi Sayano-Tuvinskoy Arheologičeskoj ekspeditsii Akademii Nauk SSSR* [Sayano-Tuva Arkeoloji Seferleri Çalışmaları, SSCB Bilimler Akademisi], (v peçati [Baskıda]).
- KUŞAYEV, G. A., *Drevnyaya Kultura Sakov i Usuney Dolini reki İli* [İli Nehri Kesiminde Eski Saka ve Usiney Kültürü], Almaata, 1963.
- KYUNER, N. V., Mongolskoye İskusstvo [Moğol Sanatı] - *Bol'şaya Sovetskaya Entsiklopediya*, Moskova, 1938.
- LARIÇEV, V. E., *Aziya Dalyokaya i Tainstvennaya* [Uzak ve Gizemli Asya] (*Moğolistan'da Tarihî Eserler İçin Yapılan Gezinin Notları*), Novosibirsk, 1968.
- LEVAŞOVA, B. P., Dva Mogil'nika Kırgız-Hakasov [Kırgızlar'a – Hakaslar'a Ait İki Mezar], — “Materialı i issledovaniya po Arheologii Sibiri” [Sibirya Arkeolojik İncelemeleri ve Materyalleri], (*MİA*[*Materialı i İssledovaniya po Arheologii*], No: 24), Moskova, 1952.
- LİPSKİY, A. N., Arheologičeskiye Raskopki v Hakassii [Hakas'da Arkeolojik Kazılar] *KSIİMK*[*Kratkiye Soobşeniya İstituta İstorii Material'noy Kulturi*], 64. Baskı, 1956.
- Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte Der Ost-Türken (T'u-küe)*, 1, Wiesbaden, 1958.
- MAKSİMOVA, A. G., Naskal'nıye İzobrajeniya Uşel'ya Tamgalı [Tamgalı Boğazı Kaya Üstü Resimleri], “*Kazakistan S. S. C. Bilimler Akademisi Belleteni*”, 1958.
- MANNAY-OOL, M. H., *Arheologičeskiye Pamyatniki Tuvi* [Tuva'nın Arkeolojik Anıtları], Kızıl, 1964.
- _____, *Tivaniñ Arheologtug Turaskaaldarı*, Kızıl, 1964,
- _____, Drevneye İzobrajeniyeye Gornogo Kozla v Tuve [Tuva'daki Eski Dağ Keçisi Tasvirleri], *Sovetskaya Arheologiya*, 1967.
- MELİORANSKİY, D. M., Pamyatnik v Çest Kyul-Tegina [Kül Tegin Abidesi] *ZVORAO* [Zapiski Vostoçnogo Otdeleniya Rossiyskogo Arheologičeskogo Obşçestva], 1899.

- _____, Ob Orhonskih i Yeniseyskih Nadgrobnyh Pamyatnikah [Orhun ve Yenisey'deki Mezar Üstü Anıtlar Hakkında], *JMNP [Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşçeniya]*, 1898.
- POTAPOV, L. P., Sledı Totemistiçeskih Predstavleniy u Altaytsev [Altaylar'da Totemist Düşüncenin İzleri], - *Sovetskaya Etnografiya*, 1935.
- RADLOFF, Wilhelm, *Atlas Drevnostey Mongolii [Moğolistan Tarihî Eserleri Atlası]*, (Trudı Orhonskoy Ekspeditsii) [Orhun Seferi Araştırmaları], St. Petersburg, 1892.
- RANOV, V. A., Naskal'niye Risunki u kişlaka Lyangar (Zapadnyy Pamir) [Lyangar Kışlağındaki Kaya Üstü Tasvirler (Batı Pamir)], —“*İzvestiya Otdela Obşestvennih Nauk*”, Tacikistan SSC Bilimler Akademisi I. Baskı, Duşanbe, 1960.
- _____, *Noviye Naskal'niye İzobrajeniya v Kuraminskom Hrebe*, [Kuramin Sıradağlarında Yeni Kaya Üstü Tasvirler], —“İskusstvo Tadjikskogo Naroda” [Tacikistan Halk Sanatı], 2. Baskı, Stalinabad, 1960.
- SAVİNOV, D. G., Naskal'niye izobrajeniya Tsentral'noy Azii i Yujnoy Sibiri [Merkezî Asya'nın ve Güney Sibiry'a'nın Kaya Üstü Resimleri]. (Nekotoriye obşıye voprosı İzüçeniya) [İncelemenin Umumî Soruları], —“*Leningradskiy Gosudarstvennogo Universiteta [Leningrad Devlet Üniversitesi] Belleteni*”, No: 20, (Dil, Tarih ve Edebiyat Dizisi) Leningrad, 4. Baskı, 1964.
- _____, Voprosı İzüçeniya Petroglifov Drevnetyurkskogo Vremeni Tsentral'noy i Sredney Azii, [Merkezî ve Orta Asya'nın Eski Türk Dönemi Petrogliflerinin İncelenmesine Dair Sorular], —“*Tyurkologičeskaya Konferentsiya v Leningrade. Filologiya i İstoriya Tyurkskih Narodov (tezisi dokladov) [Leningrad'da Türkoloji Konferansı Türk Halklarının Filoloji ve Tarihi (Raporların Ana Fikirlerinin Özeti)]*”, Leningrad, 1967.
- TEPLOUHOV, S. A., *Opit Klassifikatsii Metalličeskih Kul'tur Minusinskoy Kotlovini* [Minusin Vadisi'ndeki Metal Kültürün Sınıflandırılması Denemesi] (Etnografik Materyaller), 2. Baskı, Leningrad, 1929.
- VAYNŞTEYN, S. İ., Nekotoriye İtogi Rabot Arheologičeskoy Ekspeditsii Tuvinskogo NİİYaLİ v 1956-1957 gg. [Tuva NİİYaLİ'nin (Nauçno-issledovatel'skogo İnstituta Yazıka, Literatırı i İstorii) 1956-1957 Yılları Arasında Arkeoloji Seferi Çalışma Sonuçlarından Bazıları], *UZTNİİYaLİ (Uçeniye Zapiski Tuvinskogo Nauçno-issledovatel'skogo İnstituta Yazıka, Literatırı i İstorii)*, 1958.

-230- D. GRAÇ: Eski Türk Dönemine Ait Dağ Keçisi Damgalarının Tarihlendirilmesi ve Anlamlandırılması Üzerine

YEVTYUHOVA, L. A., *Arheologičeskiye Pamyatniki Yeniseyskih Kirgızov-Hakasov* [*Yenisey Kirgızları'nın – Hakaslar'ın Arkeolojik Tarihî Eserleri*], Abakan, 1948.

YEVTYUHOVA, L. A., KİSELEV, S. V., *Sayano-Altayskaya Ekspeditsiya [Sayan-Altay Seferi] KSIİMK [Kratkiye Soobşeniya İnstituta İstorii Material'noy Kulturi]*, 26. Baskı, 1949.